

Msamiati wa Ushairi na Nafasi Yake Katika Kamusi ya Lugha

James S Mdee*

Utangulizi

Ushairi ni utanzu mmojawapo wa fani ya fasihi ambao kimuundo una sifa kuu tatu: ni sanaa ya vina, una urari wa mizani na lugha ya mkato. Mayoka (1993) anaueleza ushairi kuwa ni mtungo wa kisanaa ulio na mpangilio maalum wa lugha ya mkato ambayo ndani yake ina vina, urari wa vina na muwala maalum ambavyo kwa pamoja huwa na maudhui yahasuyo hisi fulani au tukio juu ya maisha ya mtu au watu maalum. Mnyampala (1965) anaufafanua ushairi kuwa ni msingi wa hekima ambao ni bora sana kwa maongozi ya dunia ambayo hutumia maneno ya mkato na lugha nzito yenye kunata. Makala haya yanahusu nafasi ya msamiati wa ushairi katika kamusi, kwa hali hiyo hayatojadili dhana za ushairi kwani mahala pake ni katika fasihi. Kwa sababu hiyo hatutofasili dhana za ushairi kama vile muwala, urari wa mizani au vina n.k. Suala la vina na mizani litajadiliwa tu pale linapohusiana na msamiati kama vile umbo la neno linaponyambulishwa ili kupata vina katika ubeti, au kufupisha ili kupata ulinganifu wa idadi ya mizani. Halikadhalika hatutojadili malumbano ya washairi kwa mujibu wa misimamo yao kuhusu ushairi, mathalani wanamapokeo kama vile Mayoka, Andanenga n.k., na wanamamboleo kama vile Mulokozi, Kezilahabi n.k. kwa sababu zilizotajwa juu.

Mambo muhimu katika fasili hizi ambayo makala haya yatayajadili ni muundo wa lugha ya ushairi, yaani mpangilio wa maneno na lugha ya mkato. Vipengele vingine vya fasili hizi kama vile maudhui ya shairi kuwa yanahusu hisi au tukio juu ya maisha ya watu maalumu kama asemavyo Mayoka au kuwa ushairi ni msingi wa hekima ambao ni bora kwa maongozi ya dunia (Mnyampala) havisadifu mada hii kwani vyahitaji uchambuzi wa jicho la kifasihi. Hata hivyo twachelea kusema kuwa nyongeza ya Mnyampala inapotosha fasili nzima ya ushairi kwani ushairi hauwezi kuwa msingi wa hekima kana kwamba hekima huchotwa katika ushairi. Kauli hii ni nzito sana kwa sababu humaanisha kuwa asiye na kipaji cha kuyatunga

---

* Profesa Mshiriki, Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam

au kuyasoma basi hukosa hekima, na hii haiwezi kuwa kweli. Sifa za kimuundo zilizotajwa katika fasili hizi zinadhihirika katika mashairi yenyewe kama shairi la 'Olewa' (Mayoka 1993:57 linavyoonyesha:

Leo ninaomba d'ua, kwake Muumba Raufu,
Ndoa ipate ulua, iwe ndoa timilifu,
Wawili muwe mrua, ja pua na kishaufu,
Olewa dada olewa, olewa na hii ndoa.

Olewa dada olewa, ndoa ilotakatifu,
Olewa unaombewa, ndoa iwe kamilifu,
Olewa dada olewa, na mume mchangamfu,
Olewa uje kuzaa, kama ulivyozaliwa.

Sentensi fupi fupi za kila mstari zinaonyesha jinsi lugha ya ushairi ilivyo ya mkato. Shairi huwa na vifungu au aya kadha vyenye sentensi mbili au zaidi kila moja. Kifungu kimoja huitwa ubeti wa shairi. Katika mfano wa shairi hapo juu tumenukuu beti mbili za shairi la OLEWA. Aidha kila mstari una urefu unaolingana, yaani silabi kumi na sita. Silabi katika shairi au utenzi huitwa mizani. Mizani ni idadi ya silabi katika mstari wa shairi au ubeti. Kwa hivyo ubeti ulionukuliwa juu una mizani kumi na sita. Mizani ya 8 na ya 16 kwa kila mstari wa ubeti mmoja isipokuwa wa mwisho zinafanana. Mizani hizi ndivyo vina. Vina ni silabi zenye sauti za namna moja zinazotokea kila mizani ya kati au ya mwisho. Katika shairi la OLEWA juu, vina ni -a na -fu kwa ubeti wa kwanza na -wa na -fu kwa ubeti wa pili. Lengo la makala haya ni kujadili upekee wa msamiati wa ushairi na nafasi yake katika kamusi ya Kisanifu. Msamiati usiokuwa maalum kwa ushairi, yaani ule unaofanana na msamiati unaotumiwa katika lugha ya kawaida, hautojadiliwa katika makala haya kwani hilo sio lengo lake. Lakini kwanza hebu tutafakari lugha ya ushairi kwa kuzingatia msamiati unaotumiwa na washairi.

Lugha ya kishairi

Ushairi una lugha yake ambayo japo unatumia msamiati uleule wa lugha, wakati mwingine msamiati wake huwa tofauti kidogo, na kwa kweli huwa maalumu kwa ushairi. Hii ndio maana washairi wanaamini kuwa fani hii ina utajiri mkubwa wa msamiati ambamo mshairi huchota humo kadri apendavyo bila kuisha kama asemavyo Mayoka: (1993:27 na kuendelea),

Ushairi una utajiri mkubwa wa maneno. Utajiri huu mkongwe watokana na hali ya unyumbufu wa fani hii. Ushairi una uwezo wa kufupisha au kurefusha maneno bila ya kukiuka misingi kama kitemwavyo au kiandikwavyo. Kadhalika ushairi una uhuru wa kutumia lahaja ya Kiswahili isemwavyo

mahali pengine. Pia mtunzi huweza kuchanganya lahaja zaidi ya moja katika utungo mmoja....(Ili) mshairi aweze kusisitiza jambo au kupata kina huweza kuacha kanuni za sarufi ya lugha (yaani)...ushairi una uhuru wa kutumia mipangilio tofautitofauti ya maneno kama inavyokubalika na wasemaji wa Kiswahili. Kwa ufupi twaweza kusema kuwa ujuzi wa mshairi wa kuweza kuunga maneno mawili kuwa moja, kufupisha au kurefusha neno; kutumia ishara na maneno ya lahaja mbalimbali na yale yasiyotumika sana pamoja na kutumia mipangilio tofautitofauti ni kioo cha kuonyesha ubingwa na uzoefu wa lugha mtunzi alionao...

Tumemnukuu Mayoka kwa urefu kiasi hiki ili kuonyesha jinsi lugha ya washairi inavyotofautiana na lugha ya wazungumzaji wa kawaida. Tofauti hizi zinajitokeza katika msamiati na muundo wa lugha. Katika makala hii tutashughulikia msamiati wa mashairi. Kwa mujibu wa Mayoka mshairi anao uhuru na uwezo wa: kufupisha maneno, kurefusha maneno, kutumia msamiati wa lahaja au lugha nyingine tofauti katika utungo mmoja, na pia anaweza kutumia msamiati usiotumika sana. Kabla ya kujadili msamiati wa ushairi na nafasi yake katika kamusi, hebu kwanza tutazame vigezo muhimu vya kuzingatia kabla ya kuteua msamiati wa kuingiza katika kamusi.

Uteuzi wa Msamiati wa Kuingizwa Katika Kamusi

Vigezo vya kuchagua msamiati wa kuingiza katika kamusi vimejadiliwa na Zgusta (1971), Swanson(1962), Finkenstadt na Wolf(1983), Magay(1984) Mdee(1995) n.k. Msamiati unaoingizwa katika kamusi huwa ni lugha ya jamii, kwa hivyo ni lazima uwe umepata mashiko, yaani unaotumiwa na watu wengi na kwa muda mrefu kidogo na kudumu katika lugha (Zgusta 1971, Mdee 1995). Msamiati wa mtu binafsi ambao anajiundia na kuutumia au misimu hauingizwi katika kamusi isipokuwa kama ni kamusi ya misimu kwa kuchelea kuwa huenda ni neno la kupita ambalo baada ya muda mfupi litaacha kutumika. Msamiati wa mtu binafsi ambao haujapata mashiko waweza kuingizwa katika kamusi iwapo mwundaji wa hayo maneno ni mtu maarufu katika jamii na kile anachokieleza (kwa kutumia msamiati huo) ni muhimu kwa jamii kukielewa (Frankenstadt na Wolf 1983)... Aidha msamiati mkongwe waweza pia kuingizwa katika kamusi mamboleo iwapo msamiati huo unapatikana katika matini ambazo zinasomwa bado au zinataja vitu ambavyo vipo katika jamii japokuwa msamiati huo haupo katika maandishi. (Swanson 1962). Kwa kuwa kamusi ya lugha sanifu, ni kielezo cha Kisanifu, inapaswa kuwa na msamiati sanifu ili uwe mfano wa kuigwa na wazungumzaji wa Kisanifu.

Lugha Sanifu

Ingefaa kusisitiza hapa kuwa kamusi ya lugha sanifu inatarajiwa kuingiza msamiati wa Kisanifu ili isaidie kukieneza na kukifundisha kwani ndicho chenye kutumika kwenye mazungumzo yoyote rasmi. Itokeapo kamusi ikalazimika kuingiza msamiati wa lahaja nyingine, iwapo hiyo ndiyo sera ya kamusi husika, basi sharti mipaka ya matumizi ya msamiati huo ubainishwe.

Suala ni kipi Kiswahili Sanifu katika mazingira ya sasa, miaka takribani sabini tangu zoezi la kukisanifisha Kiswahili lilipofanywa, linawatatiza wengi kwani Kisanifu kimekuwa kikichota msamiati kutoka lugha na lahaja nyingine kuanzia wakati huo. Hata hivyo wanalugha tunakubaliana kuwa msingi wa Kisanifu ni Kiunguja cha wakati ule pamoja na marekebisho ya usanifishaji wa tahajia uliofuata. Katika usanifishaji wa msamiati, tahajia moja huteuliwa kuwa rasmi na zile za lahaja nyingine huachwa ziendelee kutumiwa na wanalahaja katika mawasiliano miongoni mwao. Tahajia za lahaja zinapochukuliwa na kuingizwa katika Kisanifu ambacho tayari kina tahajia ambayo ni sanifu, tahajia za lahaja hubakia kuwa ni za kilahaja tu na kwa mujibu wa kaida za utunzi wa kamusi maneno hayo ya kilahaja hayaingizwi katika kamusi hadi uwepo ushaidi wa matumizi mapana na wala sio ya mtu mmoja. Uchunguzi uliofanywa miongoni mwa washairi wa mjini Tanga na mwandishi wa makala haya umebaini kuwa maneno mengi yaliyo katika kamusi ya TUKI (1981) yaliyoashiriwa kuwa ya kishairi ni maneno ya Kiarabu ambayo hayajaingia bado katika Kiswahili bali yametumiwa na washairi wenye ujuzi wa lugha hii na kuyatumia ili kukidhihaji yao tu.

Msamiati wa ushairi umeingizwa katika Kamusi ya Kiswahili Sanifu (TUKI 1981) kama maneno maalumu. Kwa mujibu wa waandishi wa TUKI 1981 msamiati wa ushairi ni miongoni mwa maneno ya nyanja maalumu ambayo hayaeleweki nje ya nyanja hizo. Nyanja nyingine ni ubaharia, dini na lahaja. Maneno ya nyanja hizi kwa mujibu wa TUKI (1981) ni amali za watu (na kwa hali hii) imekuwa hapana budi yaingizwe katika kamusi sanifu. Msamiati wa kishairi ulioingizwa katika TUKI (1981) ni kama vile Dayari, darahimu, damiri, dalihini, mbuaji, mbi, mata n.k. Uchunguzi wa msamiati huu umeonyesha kuwa msamiati huu ni maneno ya kawaida yasiyotumika sana au yaliyokopwa kutoka lugha nyingine hususani Kiarabu ambayo baadhi ya washairi ni wajuzi nayo, na wala sio maneno maalum kwa ushairi (Mdee 1990). Msamiati huu umeitwa ni wa kishairi kwa sababu umetumika katika ushairi kadha na wala sio kwamba ni mahsus kwa ushairi. Ni muhimu kueleza hapa kuwa sio lengo la makala haya kuhoji kwa nini washairi wa

Kiswahili hutumia msamiati wa lahaja au lugha nyingine. Tunachotaka kujadili hapa ni nafasi ya msamiati huu katika Kamusi ya Kisanifu.

Msamiati wa Ushairi

Tunaposoma mashairi mbalimbali ya Kiswahili tunagundua kuwa washairi wengi hutumia msamiati wa kawaida ambao ni wa lahaja ya Kisanifu unaoeleweka kwa wasomaji wasiokuwa washairi. Washairi wazawa wa lahaja nyingine za Kiswahili kama vile Kimvita au Kilamu ndio ambao hupenda kutumia lahaja zao badala ya Kisanifu kwani kwao lahaja zao ndicho Kiswahili. Baadhi ya washairi wa Kisanifu hutumia msamiati wanaouita wa kishairi, na huu ndio ambao tunataka kuujadili katika makala hii. Itafaa kuisitiza kuwa msamiati wa kishairi tunaoujadili hapa sio istilahi za ushairi bali ni maneno ya kawaida ambayo mshairi hujiundia au hutohoa kutoka lahaja au lugha nyingine. Kwa kuwa katika ushairi kila mtunzi huchota maneno anavyohitaji kutoka kwenye vyanzo mbalimbali, msomaji mashairi hawezi kujua msamiati utakaotumiwa na washairi tofauti.

Kanuni alizoorodhesha Mayoka ni kanuni kongwe za ushairi ambazo tunazisoma pia kutoka kwa Abeid(1954) na Komba(1976). Hebu tuatalii msamiati huu na tuone jinsi unavyotofautiana na msamiati wa kawaida kwa kuzingatia kanuni alizotueleza Mayoka.

1. Kufupisha neno la kawaida

Neno la kawaida hufipishwa ili kuwa na umbo lenye idadi ya mizani analohitaji mshairi kama mifano ifuatayo inavyoonyesha:

Kalla ninatamatia, kunena yangu azima
Mtima `mekuusia, usi wa kiusalama
Mola takubarikia, dunia na kiyama
Mtima wangu mtima, sihadawe na dunia.
(Mtima wangu, Mayoka 1993)

Mwali George Mbaruku, nakuomba samahani
Sote tunayo shauku, kukuona twatamani
Rudia japo usiku, hukatazwi asilani
Watungaji mashairi, tutungieni vitabu.
(Tungeni Vitabu, Akilimali Snowwhite 1974)

Mambo yataka buswara, kinguvunguvu hayendi
Yataka tuvu fikira, nyofu ziso na mapindi
Fikira za kitwa bora, kitwa bupu hakiundi
Msonayo hayatendi, akanyokewa na mambo.
(Mambo Yana Mambo Yake, Abdilatif Abdala 1973)

Katika beti hizi maumbo yaliyofupishwa ni usi (badala ya usia), mwali

(badala ya mwalimu) na tuvu (badala ya tulivu). Tazama pia mifano ifuatayo:

Vile vile niwene njia, kwa hasira ikiteta
Watu yawakarapia, yawakataza kupita
Ina miuja dunia, ya kuruka na kusota:
Haya ninayoyateta, niwene kwa mboni zangu
(Mbwene, Mayoka 1993).

N'ambe neno mabruki, lenyi huba na upole
Ovu katu hatamki, hujibiwa kwa makele
Ai! Pendo lina dhiki, kwa mja limfikile
Chambilecho cha wavyele, apendaye hapendeki.
(Chambilecho, Mayoka 1993).

Usikione kibovu, kilivyo kimepindama
Kwa kedi na ushupavu, kando ukakisukuma
Kumbe ni kivumilivu, kazini kina ghanima
Kisagalima chalima, kinashinda jembe zima.
(Kisagalima, Mayoka 1993)

Chakubanga ninapenga, kamasi zinajileta
Yamenivaa matanga, hata mchana naota
Kivazi pande la kanga, la mka wangu Esta
Kwa ufuke nimetota
(Chakubanga, Mochiwa Z. 1988)

Katika beti hizi, maneno yaliyofupishwa ni: miuja badala ya miujiza, makele badala ya makelele, kedi badala ya ukaidi na ufuke badala ya ufukara... Msomaji wa kawaida hawezi kujua iwapo maumbo haya si maneno bali ni maumbo yaliyofupishwa.

2. *Kurefusha neno.*

Washairi hurefusha neno kwa kulinyambua na kuambisha silabi au kiambishi, ama kuunga maneno mawili na kudondosha baadhi ya silabi na kufanya neno moja. Utaratibu huu ni wa kawaida katika lugha.

Na binti maskini
Usiache abadani
Kujizidishia thamani
Kwa kuwa mwaminiwa
Bwana wa Mahakimu
Mpende simhasimu

Kila analohukumu
Hana rufaa mbelee
(Robert, S. Pambo la Lugha)

Sasa natuendele
Habari ziwaelee
Zinduko liwatopee
Kabla na baadia

Dhahiri ni badiliko
Katika letu amko
Ndipo haita zinduko
Utandu tulotandua

Ikawavimba migongo
Kwa kupapia mahongo
Tabia yenye usungo
Ikawa yaendelea.

(Lesso, Z.H.(1975) Utenzi wa Zinduko la Ujamaa)

Ya Ilahi ya Karima, Mola wetu Mausufu
Naomba yako rehema, chombo chetu nikisifu
Kilicholeta neema, na mengi matamanifu
Rabbi lipe utukufu, Azimio la Arusha.

Tukaitisha kikao, cha watu waadilifu
Pamwe wazee ambao, walo na sifa sufufu
Zakudai hadhi yao, kwa mamwinyi wavunjifu
Rabbi lipe utukufu, Azimio la Arusha.

Kutegemea mjomba, atuletee madafu
Viporo kurambararamba, kwa Joni kukaa safu
Pamoja na chuki hizo, hakukuwa ukwamifu
Rabbi lipe utukufu, Azimio la Arusha.

(Rabbi Lipe Utukufu Azimio la Arusha, Issa A. Mduyah. Katika A. Abdala, (1977) *Mashairi ya Miaka Kumi ya Azimio la Arusha*).

Mtindo wa kukengeua maumbo yenye kukidhi haja ya mshairi

Abied, (1954) alipendekeza mbinu ya kukengeua vitenzi vilivyo katika hali iliyotimu kwa kufuata ruwaza maalum. Kwa mfano:

tasa = tese; pasha = peshe; kata = kete; kwama = kweme; nena = nene; soma = seme; ona = wene n.k.

Soma ubeti ufuatao wa shairi Fisi na Tumbuzi, .

Nilele kwa usingizi, mishindo ikatitiga
Kukambatiza maozi, fisi amekita kiga
Nikaola kirumbizi, vita vikuu kuchaga
Vichege vita-kigaga, vyeye fisi na tambuzi
(Fisi na Tambuzi, Mochiwa Z. 1988)

Neno lele ni kinyambuo cha kishairi cha neno lala kwa mujibu wa unyambuaaji ulioonyeshwa juu. Aidha maneno yalinyambuliwa kufuata ruwaza ya muundo wa maneno ya Kiswahili cha kale ili kupata maumbo ambayo hayatumiki lakini yatakayokidhi haja ya mshairi. Unyambuaaji huu ulifanywa katika vitenzi kwa kuambisha -le. kwa mfano: jaza huwa jazile, -pa(pile) kimbia(kimbile) n.k. Kama mfano wa beti zifuatazo unavyoonyesha.

N'ambwa yeye hatakiki, pendo kwake liishile
Yuko radhi afariki, dunia apotele
Msiba haumwondoki, mtimwanimwe milele
Chambilecho cha wavyele, apendaye hapendeki.
(Chambilecho, Mayoka 1993).

Zama tukiwaamini, hadhi kongwe tuwapile
Kiimbilio la shindani, na huruma wajazile
Leo ni kama Kaini, ni mdhalimu wa kefulu
Maozi naola mbele, ulimwengu wageuka.
(Maozi, Mayoka 1993)

Mtindo wa kukiuka kanuni za kawaida za muundo wa maneno.

Zoweza ubongo wako, uzembe usitumii
Kusoma hifadhi lako, ni kinga usiumii
Huu ni wasi kwako, baadaye usilii
Soma sana kwa bidii, ujenge maisha yako.
(Mayoka 1993)

Katika ubeti huu maumbo usitumii, usiumii na usilii yamenyambulishwa katika muundo unaokiuka kaida ya unyambuaaji wa vitenzi kanushi vya hali ya kuamuru. Kwa mfano vitenzi kanushi vya hali ya kuamuru nafsi ya pili umoja huchukua kiambishi -e ambapo -i huambatishwa vitenzi vyenye kuambatana na nafsi ya kwanza.

Nafsi ya pili umoja: *usitumie* na sio *usitumii*
usiumie na sio *usiumii*
usilie na sio *usilii*

Nafsi ya kwanza umoja huwa *situmii*, *siumii* na *silii*.

Japokuwa kamusi haingizi kifungutenzi kama vile *usitumie* au *situmii* ila

kitenzi sahili tumia, mifano ya usitumii na usilii imeonyeshwa ili kufafanua upekee wa lugha ya washairi.

Mtindo wa kutumia tahajia tofauti za neno lililotoholewa.

Maneno yenye asili ya Kiarabu ambayo yamekwisha toholewa na kupewa tahajia sanifu katika Kiswahili, huandikwa katika tahajia ya matamshi ya Kiarabu au tahajia ya lahaja nyingine ya Kiarabu au hunyambuliwa ili kukidhi haja ya kupata ulinganifu wa mizani au vina vinavyohitajika. Kwa mfano:

hofu = khaufu, johari = jauhari, duwara = dawari; kasoro = taksiri; nuru = nuri; hasara = khasara; hasimu = husuma; nasaba = nasabu, heri = kheri, hasara = khasara.

Mtindo huu wa kubadilisha tahajia hutumiwa ili kupata urari wa vina na mizani kama inavyodhihirishwa na beti hizi.

Alimu wakomelepo, watendapo taksiri
Hawaleti majitapo, nyusoni hutahayari
Hujisahihisha papo, hadhara wakahubiri
Ni tabia ya alimu, hukiri wendapo kombo.
(Wakomelepo Alimu, Mayoka 1993)

Kupata kuna pumbaza, kupata kuna khatari
Kupata kunadekeza, ukakosa ukariri
Kupata kunaumiza umati ukahasiri
Kupata kunapoteza, roho ukawa kafiri
Kupata kunalemaza, ndipo natunga shairi
Kupata kuna kiburi, olani waliopata.

Kupata pata miliki, wanadamu wakukiri
Kupata tavunja haki, kheri itakuwa shari
Kupata wanahiliki, watu wafunga safari
Kupata kuna ashiki, kupata kuna ghururi
Kupata huleta dhiki, za mdawari-dawari
Kupata kuna kiburi, olani aliopata
(Kupata, Mayoka 1993)

Barua yako nadhifu, imewasili mzuri
Ambayo imeniarifu, homa imekuathiri
Bwana wetu mtukufu, Mungu atakunusuri
Uishi muda mrefu, akupe na afya nzuri.
(Kwa Mzuri; Shabaan Robert)

Picha yako imefika, iliyo nzuri ajabu
Nami nimefurahika, kuona ilivyosibu

Tatunza na kuiweka, mbali na uharabu
Hata siku kufika, yua kuitwa na Wahabu

Maneno ambayo tahajia yake imekengeuliwa ni nusuri (badala ya nusuru), uharabu (uharibifu), mdawari (mduwara), kheri (heri), khatari (hatari) n.k. Kutumia maneno ya lahaja. Msamiati wa lahaja za Kiswahili hutofautiana kwa fonimu moja na mara nyingi huwa zinatamkwa kwa namna moja ila mahali pa matamshi ndio tofauti. Kutokana na tofauti hizi ndogo ndogo, ndipo ilipoamuliwa wakati wa kusanifu Kiswahili kuwa tahajia moja itumiwe katika mawasiliano na maandishi rasmi. Baadhi ya washairi hukiuka kanuni hii katika maandishi yao kama beti zifuatazo zinavyoonyesha:

Tamaa'mbi ni balia, yate nakwambia mapema
Umilikicho ridhia, chako ulicho kituma
Anza kukifurahia, kipe yake taadhima
Mtima wangu mtima, sihadawe na dunia.
(Mtima wangu, Mayoka 1993)

Mambo yataka buswara, kinguvunguvu hayendi
Yataka tuvu fikira, nyofu ziso na mapindi,
Fikira za kitwa bora, kitwa bupu hakiendi
Msonayo hayatendi, akanyokewa na mambo.

Mambo yataka subira, hino ni moja sharuti
Na haya si maskhara, yataka mtu thabiti
Kwani nayo kila mara, haishim kutuswaliti
Mambo kuwa madhubuti, nayasubiriwe mambo.
(Mambo Yana Mambo Yake Abdala A.(1973))

Na mimi nimesadiki, nengapo vitimvi vile
Muki aliteswa muki, akadhaniwa afile
Tena isiduru wiki, akarudia papale
Chambilecho cha wavyele, apendaye hapendeki.

Sinuni wala siteki, baki namba masalale
Sipandi wala sishuki, nahofu wapenda yeke
Mungu asinibariki, pendo la namna ile
Chambilecho cha wavyele, apendaye hapendeki.
(Chambilecho, Mayoka 1993).

Mungu unifungulie, milango yote ya dira
Nitakayo yatimie, yasipate kusinyara.

Msamiati uliotumika hapa ni pamoja na buswara(busara), swaliti(saliti), vitimvi(vitimbi), sitaki(sicheki) n.k.

4. Maneno Kutoka Lugha Nyingine.

Baadhi ya washairi hutumia maneno ya lugha nyingine kama beti za mashairi yafuatayo ambazo zinaonyesha maneno kama vile: wandle, wabwanga, mgosi, uki, kala, asama, lusu n.k.

Tamaa hata wavyele, walionye kwa ukali
Tamaa ni kwa wandle, na kwa wabwanga ni muhali
Tamaa bila mali, majonziye yako mbele
(Zakaria Mochiwa, Mbumilivu Hula Mbivu, OUP, DSM)

Sheikh Amri Abedi, ahsante mgosi
Kushikwawe na madadi, nilijua haikosi
Na mimi najitahidi, kuomba kwa EL-Kudusi
Msimbe na ibilisi takosaje kudarana.
(Shaban Robert, Maisha Yangu na Baada ya Miaka Hamsini, Nelson 1966:101)

Pendo ni tamu ja uki, bali hatimaye ole
A'twaye hafarijiki, hukonda mithili kole
Mkani hatambuliki, huwanda minofu tele
(Chambilecho, Mayoka 1993).

Washairi wengine walitumia maneno ya lugha nyingine ambayo bado hayajaingia katika Kiswahili. Kwa mfano: nari, kingi, kwini, fifitetuu au fiftytwo, irshadi, rujuli, laili n.k. kama yanavyojidhihirisha katika beti zifuatazo:

Kupata kuna mitato izingirayo zingiri
Kupata kuna mibwato, kalimambi yenye nari
Kupata kuna majuto, pato liwapo sifuri
Kupata ni kama puto, hunywea na kunawiri
Kupata hata mtoto, mume au mwanamwari
Kupata kuna kiburi, olani waliopata.
Kupata tuombe mema, yaletayo tabasuri
Kupata kulinde dhima, kupata kutupe ari
Kupata wako vilema, tuwasadi mafakiri
Kupata dumu daima, dunia iwe shuari
Kupata kwenye rehema, tama kutupe sururi
Kupata kuna kiburi, onani waliopata.
(Kupata, Mayoka 1993)

Jamii twasikitika, na mioyo ina huzuni
Kwa msiba ulofika, hatujui tutendeni
Kafariki Mtajika, Kingi George wa Landani

Kwini Elizabeth, makiwa twakupa sote.

(Mzee, A. Mohamed, Kifo cha Mtukufu Mfalme George wa sita, Mamboleo, March 1952)

Leo tena tokea, chipukizi uwanjani
Bado ninaendelea, kusema na majirani
Ingawa mwanichongea, siachi asilani
Ni furaha kukuona, mgeni fiftetuu.

(K. M. Ramadhani (Chipukizi) Dua za Mwaka Mpya Mamboleo, Januari 1952)

Alhamdulillah, tumekuona machonni
Twakuomba tena uhai, tufike hadi mwakani
Ewe Rabi Jallahi, tughafirie Manani
Fiftytwo uwe mwema, kwa baraka na amani.

(Mwanamshindo binti Ali, Mwaka Mpya, Januari 1952, Segerea DSM)

Wasomao wafaidi, ya cheko na ya ghadhabu
Humo wapata weledi, na hekima aghalabu
Kwayo wana irshadi, wakati wao taibu
Ulimwengu wa vitabu, alimu wavisomao.

(Vitabu, Mayoka 1993).

Na moto na petroli, moto haukulipuka
Na usiku wa laili, mbwene jua limewaka
Mchana wa jua kali, na mwezi ukamulika
Haya ninayotamka niwene kwa macho yangu.

(Mbwene, Mayoka, 1993)

Nashinda nyumbani tuli, sina pa kuzungukia
Tadhani sina rujuli, kiwete tanidhania
Ugeni wanikatili, moyoni ninaumia
Ugeni una udhia, ugeni unakaraha.

(Ugeni, Mayoka 1993).

Mbinu za kuunda au kupata msamiati wa ushairi kama zilivyoolezwa na washairi wenyewe zimetupatia maneno kadha kutokana na mifano ya mashairi iliyonukuliwa kutoka mashairi mbalimbali. (1) Maneno yaliyofupishwa: usi (usia), wasi (wasia), sadi (saidia), mwali (mwalimu), tuvu (tulivu), kedi (kaidi), makele (makelele), miuja (miujiza). (2) Maneno yaliyonyambuliwa kutoka mzizi wa neno la msingi: baadia (<baada), balia (<balaa), mwaminiwa (<amini), mbelee (<mbele), amko (<amka), mahongo (<honga), matamanifu (<tamani), wavunjifu (<vunja), upingifu (<pinga), liishile (<isha), jazile (<jaza), tumii (<tumia), umii (<umia), lii (<lia) n.k. (3) Msamiati kutoka lahaja nyingine za Kiswahili: buswara (busara), kitwa (kichwa), yate (<ata)=(yaache < acha), teka (cheka), nusuri (nusuru),

swaliti (saliti), vitimvi (vitimbi), sinyara (sinyaa). (4) Maneno ya Kiswahili yenye asili ya Kiarabu yaliyo katika tahajia ya lahaja moja ya Kiarabu au yaliyonyambuliwa na kupata maumbo tofauti ya katika Kiswahili: husuma (hasimu), nuri (nuru), taksiri (kasoro), dawari (duwara), khasara (hasara), khaufu (hofu), jauhari (johari), nasabu (nasaba). (5) Msamiati kutoka lugha zenye asili ya Kibantu: uki (asali), asama (fungua kinywa), gora (ona), mndele (msichana), mbwanga (mvulana), mgosi (mzee). (6) maneno kutoka lugha nyingine ambayo pia hayajaingia katika Kiswahili: kingi (mfalme), kwini (malkia), fiftetuu au fiftytwo (hamsini na mbili), nari (moto), tabasuri (kuwa na busara), irshadi (njia), laili (giza), rujuli (miguu). (7) Maumbo yaliyotokana na unyambuaji potofu: hofyo (ovyo), fifyo (hivyo) n.k.

Kama inavyoonekana msamiati wa ushairi sio istilahi kama ilivyo kwa fani nyingine, bali ni maneno yanayoundwa au kuchukuliwa kutoka lugha au lahaja nyingine ili kukidhi haja ya mtunzi ya vina na mizani au kwa shani tu kama vile teka au kitwa badala ya cheka na kichwa ambayo yangeweza kutumika kwani yana urefu sawa au yana silabi ya mwisho inayofanana, kwa mfano teka na cheka. Tatizo linalojitokeza hapa ni kwamba wasomaji wa mashairi kila mara watajikuta wanakabiliwa na msamiati mpya ambao maana yake watalazimika kuidadisi kutoka katika muktadha, na kwa baadhi ya maneno huenda ikawa vigumu kuelewa maana yake. Mathalani: moliwa (mola wangu), makele (makelele), sadi (saidia) n.k. Kwa baadhi ya maneno yaliyotoholewa kutoka lugha nyingine ambazo mtunzi ni mweledi nazo huenda wasomaji wengine wasiyaelewe kabisa: mndele, mbwanga, uki, fiftetuu, khasiri, nuri n.k. Itafaa kusisitiza kuwa baadhi ya watunzi wenye kufahamu msamiati kadha wa Kiarabu hupenda sana kutwaa maneno huko na kuyaingiza katika Kiswahili hata kabla hayajapata mashiko kwenye lugha hii. Neno husemwa limepata mashiko pale matumizi yake yanapovuka mipaka ya matumizi ya mtu mmoja au kikundi kimoja cha kijamii kama vile watu wa rika, jinsia, au kazi, fani, shughuli au lahaja moja. Kwa mfano, vijana, wanawake, makuli, wanafunzi, wnanajeshi, walimu, wazungumzaji wa lahaja fulani n.k.

Nafasi ya Msamiati wa Mashairi Katika Kamusi Sanifu

Kamusi hurekodi maneno yanayotumiwa katika lugha. Kamusi ya Lugha Sanifu hunukuu msamiati unaotumika sana katika maandishi kama vile vitabu na magazeti yanayosomwa sana na watu ili kuwaelevesha wasomaji maana za maneno wasizojua katika matini hizi. Umuhimu wa kushughulikia lugha iliyoandikwa ni kwamba msomaji daima huwa pekee na anapotingwa

na neno asilofahamu maana yake hawezi kupata msaada wa mwandishi. Hii ni tofauti na lugha ya kuzungumza ambapo msemaji na msikilizaji wanakabiliana, na msikilizaji anaposikia neno asiloelewa maana yake huweza kumdodosa msemaji na kuelezwa maana yake. Kamusi haina budi hata hivyo kuingiza msamiati wa mazungumzo ambao pia umepata mashiko katika lugha hususani kwa maneno ambayo hutumika sana katika lugha ya mazungumzo na kutumika kwa nadra sana katika lugha ya maandishi.

Chanzo muhimu cha data ya mtunga kamusi ni matini zilizoandikwa kam vile vitabu, majarida na magazeti. Mtunga kamusi anapotalii matini hizi ili kupata msamiati kwa ajili ya kamusi hukutana na msamiati unaotumika katika mashairi kama mifano iliyokwisha kuonyeshwa hapo juu. Tumeona kuwa baadhi ya maneno yanayotumika katika mashairi hutungwa na washairi wenyewe na si maneno ya kawaida katika lugha. Kwa mfano maneno miujiza, usia na mwalimu yamefupishwa na kuwa miuja, usi na mwali. Kwa kuwa ufupishaji wa maneno ni moja ya mbinu za uundaji wa maneno zinazotumiwa na washairi, maneno mengine yanaweza kuendelea kuundwa kwa mtindo huu k.m msichana kuwa msichana au mwanamume kuwa mlume. Swali ambalo twapaswa kujjuliza hapa ni, maumbo haya yaliyofupishwa tuyaigize katika kamusi au la?

Baadhi ya washairi wana tabia ya kutumia maneno ya lahaja zao au lugha zao za mama k.v. Kidigo, Kizaramo, au lugha nyingine wanazozifahamu k.v. Kiingereza au Kiarabu na kuyaingiza katika mashairi yao japokuwa Kiswahili kina maneno yenye kueleza dhana hizo. Kwa mfano: mgosi (mzee), mbwanga (mvulana), mndele (msichana), kwini (malkia), kingi (mfalme), rujuli (miguu), irshadi (njia) laili (giza) n.k. Tukiyakubali maneno haya itabidi tujiulize iwapo tutaingiza maneno yote ya aina hii. Kwa mfano maneno kama vile mayo, mai na yeyo (mama) au mwadira, shimbonyi na suvai (habari) ambayo ni Kisukuma, Kichaga na Kimasai kwa mfululizo huo iwapo yataingizwa katika mashairi. Hali kadhalika kwa maneno ambayo tahajia zake hukengeuliwa ili yawe na maumbo ya kipekee: khaufu (hofu), khatari (hatari), swaliti (saliti), dawari (duwara) n.k. Vivyo hivyo kwa maneno ya lahaja isiyo ya Kisanifu k.v. teka (cheka), vitimvi (vitimbi) n.k.

Msamiati wa mashairi mara nyingi ni maneno ya kawaida ambayo huingizwa katika kamusi. Hata hivyo baadhi ya msamiati wa mashairi hasa ya washairi wanaopenda kuonyesha umahiri wao wa kumiliki msamiati usiofahamika kwa watu wengine hutumia maneno magumu ambayo hayana matumizi mapana sana. Baadhi ya msamiati wa ushairi ni maneno

yaliyoundwa na washairi wenyewe kwa kuzingatia kanuni za kuunda msamiati wa kawaida wa Kiswahili au msamiati wa ushairi.

Tulipokuwa tukijadili mbinu mbalimbali za upatikanaji wa msamiati unaotumiwa na washairi tuliona kuwa baadhi ya mbinu hizi zililalisha msamiati ambao ulikuwa mahsusi kwa ushairi. Msamiati huu aghalabu kutumika nje ya lugha ya kishairi.. Msamiati huu ulikuwa na sifa zifuatazo:

Msamiati usiotumika sana.

Baadhi ya maneno yanayotumiwa na washairi ni vinyambuo vilivyoundwa kutokana na mzizi wa neno la kawaida kwa mujibu wa kanuni za uundaji wa maneno ya Kiswahili lakini hayatumiki sana katika mawasiliano. Kwa mfano: amko(<amka), mwaminiwa (<amini), ufedhehefu (<fedheha), ukwamifu (<kwama) n.k. Maneno haya aghalabu hutumika katika mawasiliano baina ya wazungumzaji wa Kiswahili, lakini ni maneno ambayo huweza yakatumika kwani uuundwaji wake unafuata ruwaza ya uundaji wa maneno ya Kiswahili, ambayo baadhi yake hutumika sana katika mawasiliano: tamko (<tamka), mheshimiwa (<heshimu), uzoevu (<zoea). Japokuwa vinyambuo hivi k.v. amko, ufedhefu ukwamifu n.k. havitumiki sana, washairi huvitumia ili kukidhi haja ya kupata vina au mizani. Pamoja na kuukiri ukweli huu, msamiati wa aina hii hausadifu kuingizwa katika kamusi kwa sababu haukidhi sifa ya matumizi wala mashiko katika lugha. Vinyambuo vyenye matumizi finyu haviingizwi katika kamusi kwa sababu havitumiki sana.

Vinyambuo vingine ni mahsusi katika ushairi kwa kuwa muundo wake unapatikana katika mashairi pekee. Kwa mfano ishile (<isha), jazile (jaza), potele (<potea) n.k. Vivyo hivyo kwa upingifu (<pinga) au ukwamifu (<kwama). Msamiati huu hauna nafasi katika kamusi kwani ni vinyambuo visivyo na mashiko au visivyotumika. Kwa hali hii msamiati huu ungefaa kuingizwa katika kamusi ya ushairi ambamo hata mbinu za uundaji wa msamiati wa ushairi zingefafanuliwa. Kwa kuwa vitabu vingi vya mashairi huwa na sherehe ambamo msamiati mgumu huorodheshwa na kufafanuliwa, sherehe hizi zingekuwa chanzo muhimu cha data ya kamusi ya aina hii.

Msamiati binafsi

Katika azma ya kutafuta msamiati utakaokidhi haja yao, baadhi ya washairi huunda msamiati wao, ama kwa kufupisha maneno ya kawaida ya Kiswahili

au kunyambua maneno ya Kiswahili na kupata maumbo ya kipekee yasiyo ya Kiswahili au yasiyofuata muundo wa vinyambuo vya Kiswahili. Kwa mfano msamiati uliofupishwa ni: usi (badala ya usia), wasi (wasia), sadi (saidia), kedi (kaḍi), makele (makelele) miuja (miujiza), mwali (mwalimu) n.k. Vinyambuo vya kipekee ni kama vile: umii (umia), lii (lia), balia (balaa), mahongo (hongo). Halikadhalika kwa maneno yaliyoundwa kwa kuunganisha maneno mawili na kisha kudondosha baadhi ya herufi au slabi, kwa mfano moliwa (mola wangu). Maneno mengine ni hofyohofyo, chefyo, fifyo, fyekefyo n.k. Msamiati huu hauwezi kuingizwa katika Kamusi Sanifu kwani hauna matumizi mapana kwa vile haufahamiki kwa watu wengi.

Msamiati kutoka lahaja nyingine za Kiswahili.

Kamusi ya Lugha sanifu huingiza msamiati wa Kisanifu kwa kuwa ni kielelezo cha Kisanifu. Kamusi sanifu ni kimbilio la wanafunzi wa lugha wanapotaka kupata uhakika kuhusu tahajia, maana na matumizi sahihi ya neno katika Kisanifu. Baadhi ya msamiati wa ushairi unaopatikana katika mashairi kama data yetu hapo juu inavyoonyesha ni maneno ya lahaja, mathalani buswara (badala ya busara), kitwa (kichwa), teka (cheka), swaliti (saliti), vitimvi (vitimbi), sinyara (sinyaa) maskhara (masihara) n.k. Ni muhali kwa kamusi sanifu kuingiza msamiati huu kwani hii itakuwa ni kukiuka dhima ya kamusi ya kusanifisha Kisanifu na kuwa mfano wa kuigwa na wanafunzi wa lugha na wazawa wenye wasiwasi na matumizi sahihi ya lugha.

Msamiati unaotokana na lugha nyingine.

Baadhi ya washairi wa Kiswahili huteua msamiati wa lugha nyingine ambao bado haujaingia katika Kiswahili na kuutumia katika maandishi yao. Maneno haya huwa ama ni ya lugha za Kiafrika au za kigeni kama vile Kiingereza. Kwa mfano: uki, asama, mndeke, mbwanga, mgosi, fiftetuu, kwini, kingi, rujuli, laili, irshadi n.k. Maneno haya hayawezi kuingizwa katika kamusi japokuwa yapo katika maandishi kwa kuwa ni maneno ambayo hayajapata matumizi mapana katika lugha hii. Ieleweke kuwa hatupingi kuwapo kwa maneno ya lugha nyingine katika Kiswahili, bali tunasisitiza kuwa msamiati huo shurti uwe unatumiwa na wazungumzaji wengi wa lugha na sio na washairi wachache ambao wanayatumia maneno hayo ili kukidhi haja yao ya utunzi wa mashairi. Msamiati wa ushairi ambao hauwezi kuingizwa katika kamusi ni ule wa maneno yenye asili ya Kiarabu ambayo tayari yametoholewa katika Kiswahili na kuwa sehemu ya msamiati wa lugha hii kwa kuwa na tahajia muafaka na Kiswahili, lakini washairi

huyaandika katika tahajia asilia ya Kiarabu kabla halijatoholewa. Kwa mfano: taksiri (kasoro), nuri (nuru), dawari (duwara), husuma (hasimu) n.k.

Kutokana na mjadala huu ni dhahiri basi kuwa msamiati wa ushairi ambao watunzi wa mashairi hujiundia ili kukidhi mahitaji yao ya utunzi hauna nafasi katika kamusi kwa kuwa sio sehemu ya lugha ya jamii ila ni lugha binafsi ya washairi wanaohusika. Tumeona pia kuwa huu sio msamiati mahsusi kwa ushairi bali ni maneno ambayo baadhi ya washairi huunda na kuyatumia.

Hitimisho

Msamiati wa ushairi una nafasi katika kamusi ya lugha kama msamiati mwingine pale unapokoma kuwa lugha ya mtu mmoja na kuwa lugha ya umma na ukakubalika kwa washairi na wanalugha kwa ujumla kuwa ni msamiati wao. Kwa mfano, iwapo maneno *mgosi*, *mbwanga* au *kwini* yatajikita katika lugha ya ushairi na kutumiwa na watunzi na wasomaji mbalimbali wa mashairi yatakuwa yamekubalika. Katika hali hii yataingizwa katika kamusi. Maneno yanayoundwa na washairi au kutoholewa kutoka lahaja au lugha nyingine kwa shani tu ili kukidhi haja ya mtunzi hata kama Kiswahili kina maneno kwa dhana hizo yasiingizwe katika kamusi.

Marejeo

Abdala A.(1973) Sauti ya Dhiki OUP Nairobi

Abdala A. (mhariri)(1977) Mashairi ya Miaka Kumi ya Azimio la Arusha, Longman, Arusha

Abeid K.A.(1954) Sheria za Kutunga Mashairi, na Diwani ya Amri E.A.L.B. Dar es Salaam.

Finkenstadt, T. and Wolf, D.(1973) Ordered Profusion: Studies in Dictionaries and the Lexicon. Heidelberg. Carlwinter Universitatsverlag.

Akilimali Snow-white, K.H.A.(1974) Usanifu wa Ushairi, E:A.L.B. Dar es Salaam.

Hurtmann, R.R.K. (mhariri)(1983) LEXeter '83 Proceedings Lexicographica. Series Maior Tubingen: Maz Niemeyer.

Komba, S.M.(1977) Uwanja wa Mashairi Longman Nairobi

- Lesso, Z.H.(1975) Utenzi wa Zinduko la Ujamaa. EALB Nairobi
- Magay, T.(1984) Technical or General: Problems of Vocabulary Selection in a medium size bilingual dictionary. In Hartmann R.R.K.(ed) LEXeter '83.
- Mayoka, J.M.(1993) Mgogoro wa Ushairi na Diwani ya Mayoka Benedictine Publications Ndanda-Peramiho.
- Mdee, J.S.(1995) Misingi ya Uteuzi wa Vidahizo Katika Kamusi ya Kiswahili Sanifu. In Mdee J.S.(1995) Misingi ya Uteuzi ya Utungaji Kamusi TUKI DSM 1995 PP35 - 60.
- Mnyampala, M.E.(1965) Waadhi wa Ushairi. E.A.L.B. Dar es Salaam.
- Mochiwa, Z.(1988) Mvumilivu Hula Mbivu. DUP DSM
- Mwanamshindo, Ali (1952) 'Mwaka Mpya'. Katika Mambo Leo Januari 1952.
- Mzee, A.M.(1952) 'Kifo cha Mtukufu Mfalme George wa Sita'. In Mambo Leo March 1952.
- Robert, Shaaban(1966) Maisha Yangu na Baada ya Miaka Hamsini Nelson, Nairobi.
- Robert, Shaaban(1974) Pambo la Lugha OUP Nairobi.
- Swanson, D.C.(1962) Recommendations on the Selection of Entries for a Bilingual Dictionary. Katika Householder F.W. and S. Saporta(wahariri) Problems in Lexicography Zgusta, L.(1971) Manual of Lexicography, Praha Academia.